

Emiliya Vəli qızı Qasımova ⁴¹

İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN SÖZDÜZƏLDİCİ VƏ SÖZDƏYİŞDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdən doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir. Əslində dilin lüğət fonduna daxil olmuş sözün hər birinin etimologiyasına gedib çıxmaq olar, amma bu xüsusi elm sahəsi olan etimologiyanın mövzudur.

Adətən etimon axtarışı ulu dilə cedib çıxır, bəzən də başqa dillərlə qarşılıqlı tarixi əlaqənin aşkar olunmasını tələb edir. German dillərində sözlərin strukturu, onun morfeim quruluşu çox mürəkkəb və müxtəlifdir.

Düzəltmə sözlər bir leksik morfeimdən və bir və ya biri neçə sözdüzəldici morfeimdən ibarət ola bilər. Araya sözdüzəldici morfeim də girə bilər. Leksik morfeim həm də morfoloji funksiya yerinə yetirə bilər, yəni bir sözdən başqa söz düzəldə bilər. Bu sözdüzəldici morfeimləri affiks adı altında birləşdirirlər və buraya prefiks və suffiks daxildir. İngilis dilində söz heç bir şəkilçi qəbul etmədən bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilər. Buna **konversiya** deyilir. Məsələn, to bridge – a bridge; to look – a look; to drop – a drop; to work – a work və s. Son dövr elmi-nəzəri ədəbiyyatda mürəkkəb sözlərlə bağlı diqqəti çəkən məsələlərdən biri də yaranan sözlərin dilin lüğət tərkibinə möhkəm daxil olması və digər başqa sözlərlə tam hüquqda işləmə bilməsidir.

Əsas hissə. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəni dilin daxili vəsaiti təşkil edir. Bu mənbədən danışarkən biz aşağıdakıları nəzərə almalıyıq. Bunlar əsasən aşağıdakılardır: - leksik yolla; - morfoloji yolla; - sintaktik yolla; - kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlərdir. Biz əsasən leksik və morfoloji yollara nəzər salacağıq və onların izahına çalışacağıq. Aşağıdakı bölmələrə baxaq:

1. Leksik yolla yaranan sözlər. Ağamusa Axundov “Ümumi dilçilik” kitabında yazır: “Ümumxalq danışq dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vəsaiti (sözdüzəldici şəkilçi və sözlərin birləşməsi) istər dilin tarixi inkişafı prosesində və sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur. Ümumxalq danışq dilindən qidalanmayan və onun hesabına zənginləşməyən hər hansı bir ədəbi dil nəticədə məhv ola bilər. Dilin söz ehtiyatından istifadə etməklə yeni hadisə, anlayış və dəyişmələri ifadə etmək üçün başlıca yol dildə tarixən mövcud olan sözdüzəltmə formalarına uyğun surətdə yeni sözlər yaratmaqdır” (1, s. 20-28).

Sözyaradıcılığında süniliyə yol vermək olmaz, çünki belə düzəltmə sözlərin ömrü az olur. Dildə onun öz materialı zəminində yaranan lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olan sözdüzəltmə qaydaları dilin daxili inkişaf qaydaları ilə bağlıdır. Belə sözdüzəltmə qaydalarını müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək olar. Hər bir nitq hissəsinə daxil olan söz qruplarının konkret məzmunu, qrammatik forması, sintaktik quruluşu və bunların hər biri ilə əlaqədar olan sözdüzəltmə qaydaları da vardır.

II. Morfoloji yolla yaranan sözlər. Oruc Musayev öz lüğətində qeyd edir: “Dünya dillərində sözdüzəldici şəkilçilər ön, orta və son olmaqla üç yerə bölünür. Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözdüzəldici şəkilçiləri yalnız son şəkilçilərdən ibarətdirsə, ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilər həm ön, həm də son şəkilçilərdən ibarətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünya dilləri bir-birilə əlaqədar inkişaf etmiş və etməkdədir. Həmin əlaqə nəticəsində bu dillər arasında qarşılıqlı surətdə bir-birinin lüğət tərkibinin zənginləşdirdiyi kimi, bu və ya başqa qrammatik formalarda bir dildən başqa bir dilə keçə bilər” (2, s. 114-140).

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəldici şəkilçilərin rolu çox böyükdür. Çünki şəkilçilər vasitəsilə bir sözdən bir çox yeni sözlərə keçid mümkündür, bu da öz növbəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Sözdüzəldici şəkilçilər bu və ya digər nitq hissəsinin sonuna artırıla bilər. Bu şəkilçilər qoşulduğu sözlərə təsir edərək, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi də əmələ gətirir. Məsələn, short-to shorter; deep-to deepen; bright-to brighten, etc.

III. Sintaktik yolla yaranan sözlər. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin yanaşdırılması və birləşdirilməsinin də rolu az deyildir. Bu üsulla yaradılan müxtəlif mənşədən ola bilər. O.A. Yespersen öz əsərində yazır: “Dilin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gətirmişdir. Deməli, birləşən hər iki söz mənalarına görə qaynayıb-qarışır, qovuşma və ya birləşmə halında işləndiyi zaman hər iki sözün əvvəlki mənaları arasında onlardan fərqli olaraq ümumiləşmiş, vahid yeni anlayış ifadə edir. Belə qovuşma və ya birləşmələrdə yalnız formanı nəzərə alıb, məna və məzmunu yaddan çıxarmaq olmaz, əlbəttə, dil təfəkkürlə bilavasitə əlaqədardır. İnsanın idrak fəaliyyətinin müvəffəqiyyətləri sözlər şəklində və söz birləşmələri vasitəsilə cümlələr şəklində dildə qeyd və təsbit olunur” (3, s. 42-62).

Dil öz inkişafında sadəcə olaraq məhdud bir çərçivə dairəsində deyil, aşağıdan yuxarıya, sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məhz belə bir inkişafın nəticəsidir ki, dilimizdə mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin miqdarı artmışdır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarının öyrənilməsinin dilçilik nöqteyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyəti vardır.

IV. Kalka (yamsılama) yolu ilə yaradılan sözlər. Yeni söz və terminlərin yaradılmasında kalka üsulunun da müəyyən rolu vardır. Bu üsulla əmələ gələn yeni sözlər dilimizin öz daxili materialı əsasında yaradılır, buna görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır. Kalka yolu ilə yeni sözlərin yaradılmasında həm sözlərin, həm də dilin sözdüzəldici şəkilçilərindən geniş surətdə istifadə olunur. “Kalka yolu ilə yaradılan yeni söz və terminlər hərdən tərcümə vasitəsilə dilə gətirilir. Bu proses zamanı tərcümə olunan söz həmin dildə (tərcümə edilən dildə) eyni

⁴¹ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, qasimovaemilya@gmail.com

mənanı verən sözlərlə yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmalıdır. Buna görə də, burada tərcümə edilən sözün tam qarşılığı verilməlidir, yoxsa onu kalka adlandırmaq olmaz. Bu kimi tərcümələr eyni zamanda sərbəst tərcümə adlanır. Bu və ya başqa bir dildə kalka yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir” (4, s. 27-32). Kalka üsulu ilə yaradılan söz və terminlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir: a) morfoloji yolla yaradılan yeni sözlər həm dilin öz sözləri, həm də başqa dillərdən keçərək həmin dilin sözdüzəldici şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir; b) kalka üsulu ilə yaradılan sözlərin bir qismi də sintaktik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik və bir qismi də ayrı yazılır. Sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox söz və terminlərin yaranmasını kalka adlandırmaq olar.

Bu və ya başqa dildə kalka yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkilçiləri həmin sözün alındığı dilin kök və şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir. Kalka üsulu ilə yaradılan sözlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dildə yeni anlayışları ifadə etməyə xidmət edir. Düzəltmə sözlərin içərisində şəkilçilərlə düzələn sifətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözdə dəyişmə, əsasən, mənə ilə əlaqədardır. Sözün fonetik tərkibi dəyişməz qalır, mənası təzələnilir, yenidən yarana bilir. Fonetik tərkibi də modifikasiya yolu ilə yeni struktur əmələ gətirir, mənaya təsir edir, yeni mənə yaranır.

Struktura sözün ünsürləri ilə əlaqədardır. Sözün mənə strukturu onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır. Sözün mənə strukturu sabit deyildir. Onun dəyişməsi əsasən üç planda olur:

1. sözlərin məntiqi-əşyavi məzmununun dəyişməsi;
2. sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi;
3. leksik-semantik sistemdə sözlərin mənə əlaqələrinin dəyişməsi.

Bunların strukturlarında bir-birinə yaxınlıq olsa da, onlar mənalarına görə fərqlənir. Söz öz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: fonoloji, morfoloji və semantik.

Hər hansı bir söz yeni məfhum ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir.

Alınma sözlərdə mənanın genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseminin ümumiləşməsi baza sözlərdə leksik-semantik paradigmasının həddlərindən kənara çıxması da mühüm rol oynayır. Məsələn: **Treninq** yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün edilən məşqlər nəzərdə tutulur. Arxisema «idman məşqidir». Müasir dövrdə sözün mənası genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağı, əhatə etməyə başlamışdır. **Reyting** fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədəbi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmat, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda həmin təkbətək mübarizə komanda idman növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədəbi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədəbi göstərici əsas götürülmür. Hazırda “reyting” sözünün semantikasi genişlənməmişdir: “FİFA dnya yığmalarının sentyabr ayı üçün reyting cədvəlini dərc edib” (“Olimpiya dünyası”, qəzeti, 9-11.10.2011).

Monitor - Bu termini informatika sahəsində

- 1) emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı;
- 2) proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirmə mexanizmi;
- 3) sistemi idarə edən “display” mənasında işləyir.

Kompyterin insan məişətində geniş yer alması onun dəstəsinə daxil olan *monitor* sözü də, ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorunq **“ekran”** mənası da vardır. **Kompyuter** dəstinə yeni kvarts monitoru daxildir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işləyir. Realiyalar bu və ya digər mətnə ilk dəfə istifadə olunanda tərcüməçi və ya müəllif onun haqqında əlavə izah verir. Sözün sonrakı istifadəsi belə izahı tələb etmir. Alınma söz müxtəlif müəlliflərin əsərlərində və müxtəlif mənbələrdə rast gəlinirsə və bu zaman alınma sözün semantikasi haqqında əlavə izah verilir, onda həmin sözün semantik mənimsənilmə dövrünün başlanması haqqında danışmaq olur. Alınma terminin dildə istifadə olunma tezliyi, ümumişləkliyi artdıqca onun yeni dilin leksik sistemində uyğunlaşma dərəcəsi artır, alınma termin dildə işləklilik və yeni semantik çalar qazandığı zaman özünün əvvəlki mənasını da saxlayır. Bu zaman termin semantik cəhətdən tam mənimsənilir, ümumişlək sözə çevrilir, söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Bəzən də termin kimi yox, dilimizə söz kimi daxil olur və etimon dildən fərqli olaraq leksik-semantik məzmun dəyişərək terminoloji səciyyə qazanır. Məsələn, ərəb dilində ümumişlək olan xəta, əmsal, hədd, təcili, surət dilimizdə riyazi sahədə terminləşmişdir. Alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində dəyişmələr müxtəlif mərhələlərdən ibarətdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, əcnəbi söz semantik cəhətdən əvvəlcə **okkazyonalizm** kimi götürülür və mətnin məzmunu xüsusi izahat tələb edir. Sonra əcnəbi söz bir qədər mənimsənilməkdə və məzmun dil vahidi ilə onun yeni ifadə üsulu arasında əlaqə başa düşüldükdə əcnəbi söz resipientin passiv ehtiyatının vahidi hesab edilir və yalnız bundan sonra aktiv ehtiyata keçərək tam mənimsənilmiş sayılır. Söz yaradıcılığı, göründüyü kimi, dilin iki sahəsi – qrammatika və leksika ilə yaxından bağlıdır.

Nəticə. Söz yaradıcılığının nəticəsi leksikaya aid olub, dilin lüğət tərkibinə yeni-yeni leksik vahidlər verir. O, söz yaradıcılığı prosesi ilə qrammatikaya aid olub, onun maddi imkanları əsasında fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, söz yaradıcılığını qrammatika və leksika ilə həmhüddud dilçilik sahələrindən hesab etmək olar. Söz yaradıcılığının əsas vəzifəsi dilin inkişafı prosesində meydana gələn qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarətdir. Sözsüz ki, yeni sözlərin yaradılması – söz yaradıcılığının əsas funksiyasıdır. Buna görə də ümumi dil sistemində söz

yaradıcılığının böyük rolu vardır.

Məlumdur ki, ingilis dilində sözün sintaktik funksiyası morfoloji əlaməti üstələyir. Sözün qrammatik təbiəti tam şəkildə mətndə müəyyənləşir. Beləliklə, germanistikada yeganə vahid prinsip əsasında nitq hissələrini təsnif etmək üçün göstərilən bütün təşəbbüslər nəticəsiz qalmışdır. Ənənəvi bölgü isə pis deyildir, sözün üç əlamətini nəzərə almaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, səh. 20-28
2. Musayev O. Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı, 1996. səh: 214-240
3. Yespersen O.A. Modern English Grammar on Historical Principles Copenhagen, 1972 part VI; Marchand H. The Categories and Types of Present Day English Word Formation. Wiesbaden, 1972. p. 42-62.
4. Stein, Gabriel. English Word Formation Over Two Centuries. Tübingen, 1978, p. 27-32.

Açar sözlər: İngilis dili, yeni sözlər, Azərbaycan dili, inkişaf, termin.

Ключевые слова: Английский язык, новые слова, Азербайджанский язык, развитие, термин

Keywords: English language, neologism, Azerbaijani language, development term.

Словоисправительные и словоизменяющие свойства неологизмов в английском языке Резюме

Роль словоисправительных суффиксов в обогащении словарного запаса языка очень велика. Потому что с помощью суффиксов можно перевести одно слово во множество новых слов. Это, в свою очередь, обогащает словарный запас языка. Глагольные суффиксы могут добавляться в конце той или иной части речи. Эти суффиксы влияют на слова, к которым они присоединены, образуя из одной части речи другую часть речи. Например, от короткого к более короткому; глубоко-углублять; яркий-светлеть и т. д.

Word-corrective and word-changing properties of neologisms in English Summary

The role of word-correcting suffixes in enriching the vocabulary of the language is very great. Because with the help of suffixes, one word can be translated into many new words. This, in turn, enriches the vocabulary of the language. Verbal suffixes can be added at the end of that or another part of the speech. These suffixes affect the words to which they are attached, forming another part of the speech from one part of the speech. For example, from short to short; deeply-extend; bright-brighten and so on.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov